

<https://hstryres.uz/journal/index.php/makro>

2025, № 1 (7)

ISSN-3030-3761

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
Илмий журнали

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

ТОШКЕНТ-2025

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORICAL RESEARCHES

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосори:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:

Шакиров Ильяс Рахимзянович
т.ф.ф.д., (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор, Академик
Ўзбекистон Миллий университети
Сулейманов Рустам Хамидович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Муминов Алишер Гаффарович
Сиёсий фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Зуев Андрей Сергеевич
тарих фанлари доктори, профессор
Новосибирск Давлат университети
Ишанхужаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулов Ахмад Баймаҳаматович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Габриэльян Софья Ивановна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Убайдуллаева Барно Машрабжоновна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Очилдиев Файзулла Бобокулович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Саидбобоев Зокиржон Абдукаримович
тарих фанлари номзоди, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Азизов Илдар Рафаэлович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби

Сиддиқов Равшан Бердимуратович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Тухтабеков Козимбек Азимбекович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Бабабеков Акбар Давурбаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Баҳранов Шерзод Таштурсунович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Жамоат ҳафсизлиги университети
Алиязарова Дилдора Валишеровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулова Шахноза Боймуҳамматовна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Навоий Давлат педагогика институти
Нормуродов Дилмурод Раҳматуллаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Абдулаева Нигора Санжаровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети
Тоғаев Жасур Эркинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Усаров Умид Абдумавлянович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Эгамбердиева Гузаль Акрамжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Эшқувватов Бобир Валикул ўғли
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Голиба,
Исторический факультет
Национального Университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib,
Faculty of history of the National
university of Uzbekistan named after
Mirzo Ulugbek
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

1. Abduraimova Manzura Baxodir qizi BUXORO AMIRLIGIDA TOG' - KON SANOATI: IQTISODIY QARAMLIKDAN SIYOSIY QARAMLIK SARI	5
2. Abduraxmonova Kamola Ravshanjon qizi TABOBAT TARIXI VA DAVOLASH USULLARINING O'RGANILISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR	16
3. Бахранов Шерзод Таштурсунович О СТАНОВЛЕНИИ КОКАНДА ЦЕНТРОМ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРСТВА (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX В.В.)	29
4. Дарменов Рустем Турарбекович О КУЛЬТЕ ЖЕНСКОГО БОЖЕСТВА У РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ПРИАРАЛЬЯ	47
5. Доспанов Октябрь Турганбаевич., Сафаев Мансур Махмудович НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ К ИЗУЧЕНИЮ КАРАКАЛПАКСКОГО КОВРОВОГО ИСКУССТВА	62
6. Ибрагимов Рахмон Зиёдуллаевич ШИМОЛИЙ ДАШТ ҲУДУДИ ПАЛЕОМЕТАЛЛ ДАВРИ ЧОРВАДОР АҲОЛИСИНИНГ ЎРТА ОСИЁГА МИГРАЦИЯСИ ТАРИХИДАН	73
7. Каримова Далифрўз Обиджоновна ЎЗБЕК АРХЕОЛОГ ОЛИМИ АҲМАДАЛИ АСҚАРОВИЖОДИДА БРОНЗА ДАВРИ ЎТРОҚ ДЕҲҚОНЧИЛИК МАДАНИЯТИНИНГ ЎРНИ	86
8. Курязова Лайло Рахмоновна ЎЗБЕКИСТОНДА ОДАМ САВДОСИНИ ОЛДИНИ ОЛИШ БОРАСИДАГИ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ РАТИФИКАЦИЯ ҚИЛИНИШИ ТАРИХИДАН	96
9. Mamatqulov Bekzod Sherozovich O'ZBEKISTONDA 1925-1940 YILLARDA SANOAT ISHCHILARI TARKIBINI SHAKLLANTIRISH VA KADRLAR TAYYORLASH JARAYONIDAGI MUAMMOLAR (JANUBIY VILOYATLAR MISOLIDA)	111
10. Мусаева Сахиба Халил ТРАДИЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РОЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ В СОХРАНЕНИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА	120
11. Саидова Шахноза Шахназаровна ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ УЗБЕКИСТАНА В ОБЛАСТИ ЭКОПОЛИТИКИ	130
12. Sirojov Bahodir Nishon ugli THE ESSENCE SHAYBANI KHAN'S MONETARY REFORMS AND THEIR IMPACT ON SOCIO-ECONOMIC LIFE	146

13. Турсунов Равшан Нормуратович И.И. ГЕЁЕРНИНГ “ТУРКИСТОН” АСАРИДА XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX БОШИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИНИНГ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАР	152
14. Ulug’bekov Oybek Otabek o’g’li ASYLUM-SEEKER CHILDREN’S MIGRATION FROM EAST TO WEST: THE MEANING OF CARE FOR UNACCOMPAINED MINORS	160
15. Ulashova Sevinch Ulash qizi MANBALARDA DUVAXON VA QAYDUXON FAOLIYATIGA DOIR MA’LUMOTLAR	176
16. Шокиров Тохиржон Суннат уғли РОЛЬ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И СЕВЕРНОЙ АФРИКИ В СТАНОВЛЕНИИ НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»	191

Ulashova S. U.

PhD., dotsent

Alfraganus universiteti

sevinch.ulashova@bk.ru

MANBALARDA DUVAXON VA QAYDUXON FAOLIYATIGA DOIR MA'LUMOTLAR

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Chig'atoy ulusining o'ninchi xoni Duvaxon va ulusni siyosiy jihatdan o'z ta'sirida ushlab turgan O'qtoyning nabirasi Qayduxon faoliyati tahlil qilingan. Chig'atoylar va O'qtoylar ittifoqining ahamiyati, tashqi siyosatdagi ustuvor yo'nalishlari, Duvaxonning Yuan imperiyasi, Elxoniylar davlati va Oltin O'rda hukmdorlari bilan o'zaro munosabatlari yoritib berilgan. Mavzuni yoritishda mo'g'ullar davri aks etgan tarixiy manbalar (Rashididdin, Vassaf, Qoshoniy, Natanziy, Mirxond va boshqalarning asarlari) asos qilib olingan.

Kalit so'zlar: Duvaxon, Qayduxon, Chig'atoy ulusi, O'qtoylar, Yuan, Chopar, Movarounnahr, musulmon manbalari, "Yuan shi", mustaqillik.

KIRISH

Baroqxonning ikkinchi o'g'li Duvaxon Chig'atoy ulusining o'ninchi hukmdori bo'lib, o'zidan avvalgi ulus xoni Buka Temurxon kabi O'qtoy qoonning nabirasi Qayduxonning tasdiqlovi bilan hokimiyatga keladi. U Chig'atoy xonlari orasida hokimiyatni uzoq yillar boshqargan va davlatni to'la mustaqillikka olib chiqqan hukmdordir. Manbalarda Duvaxon hukmronligi davri Qayduxon tarixi bilan birga eslatiladi. Rasman Qaydu davlatiga tobe hisoblangan Chig'atoy ulusining mazkur davri Baroqxon vafotidan keyin ulusga yetkazilgan vayronagarchiliklar, talon-taroj va qirg'inlar bartaraf etilib, qayta tiklanish va rivojlanishga o'tish davri bo'ldi.

Duvaxonning tabiatan ziyrak va mohir siyosatchi ekani u olib borgan tashqi siyosatda ham ko'rinadi. XIII asr so'nggi choraklarida Qayduxon Markaziy Osiyoda o'z nazoratini to'la o'rnatib bo'lgani natijasida Baroqxondan keyingi har bir Chig'atoy xoni uning tasdiqlovi bilan hokimiyatga keladigan bo'ldi. Bu holat Qayduxonning Chig'atoy ulusining ichki va tashqi ishlarida ham faol aralashganini ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi.

Manbalar va tadqiqotlarda Duvaxonning hokimiyatga kelish sanasi va bunga olib borgan tarixiy jarayonlar to'g'risida turli qarashlar va ma'lumotlar keltiriladi. Shunga ko'ra, Duvaxon otasi Baroqxon vafotidan keyin boshqa aka-ukalari bilan birgalikda Qayduxonga qarshi kurashib, bir necha bor isyon ko'targan Chig'atoylardan edi. Ayrim manbalarda Qayduxon va Baroqxon o'g'illari

oʻrtasidagi murosaga faqatgina Duvaxonning hokimiyatga chiqarilishi bilan erishilgani aytiladi. Shunga koʻra, Duvaxonning xonlikka koʻtarilishi ikki oʻrtadagi kelishuvning asosiy sharti boʻlgan, deyish mumkin.

Duvaxonning hokimiyatga kelish sanasi ham manbalar va tadqiqotlarda turlicha (1277, 1281, 1282 va boshqa yillar) ifodalanadi. Jumladan, biz avvalroq olib borgan tadqiqotimizda Rashididdinning “Jome at-tavorix” asariga tayanib, Duvaxonning 1281-1307-yillarda hukmronlik qilganini yozgan edik [22. B. 89.]. Ammo, mavzuga doir boshqa manbalarning tahlili shuni koʻrsatmoqdaki, Duvaxon Buka Temurxon hokimiyati yakunlangach, boshqaruvga kelgan. Moʻgʻullar davri forsiy manbalarida ham, Temuriylar davri forsiy manbalarida ham Buka Temurxondan (ayrim manbalarda Toʻqa Temurxon) keyingi Chigʻatoy hukmdori Duvaxon ekani yakdillik bilan taʼkidlanadi [17. B. 298; 21. B. 312.]. Shu asosda aytish mumkinki, Duvaxon 1277-yilda Buka Temurxon hokimiyati yakunlangach, ulusga tasdiqlangan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Mavzuga doir manbalar – Rashididdin, Vassaf, Qoshoniy, Natanziy, Mirxond va boshqalarning arabiy va forsiy tilli asarlari boʻlib, ularda Duvaxon va Qayduxonning faoliyatiga doir kam boʻlishiga qaramasdan, qimmatli qaydlar mavjud. Manbalardagi mavzuga aloqador uzuq-yuluq shakldagi maʼlumotlar asosan boshqa uluslar tarixi bilan bogʻliq jarayonlarda uchraydi. Mazkur tarixiy maʼlumotlar bugungi kunda kam oʻrganilgan tarixiy davr Chigʻatoy ulusi tarixini qisman tiklashga yordam beradi.

Duvaxon hokimiyatining dastlabki yillaridanoq Qayduxon va uning davlati bilan Chigʻatoy ulusi munosabatlarini tartibga solishga harakat qiladi. Bu davrda vayronaga aylangan shaharlar qayta tiklanib, yangi shaharlarga asos solindi. Jumladan, Andijon shahrining bunyod etilishi tarixiy manbalarda Duvaxon nomi bilan bogʻlanadi [23. B. 192.].

Chigʻatoy ulusining Qayduxon oliy hokimiyatiga boʻysungan davri, xususan, Duvaxon hukmronligi yillarida ulus hududi toʻgʻrisida manbalarda turlicha maʼlumotlar eslatiladi. Ulugʻ qoon Xubilayxon saroyiga safar uyushtirgan sayyoh Marko Poloning taʼkidlashicha, Xubilayxonning gʻarbiy chegarasi Xoʻtan shahrigacha choʻzilgan, gʻarbdagi Sharqiy Turkiston, Qoshgʻar, Yorkent, Oqsuv, Qoraxoʻcha kabi shaharlar esa Qayduxon nazorati ostida Chigʻatoy ulusi tarkibida boʻlgan [10. B. 32-27.]. Marko Polo Chigʻatoy hududi uchun umumiy “Buyuk Turkiya” nomini qoʻllagan [4. B. 50.].

Maʼlumki, Xubilay qoon 1294 yil vafotigacha Qayduxon va Duvaxon ittifoqiga qarshi jiddiy hujumlarni amalga oshirgan edi. Duvaxon bu davrda davlat sarhadlarini qoʻriqlash bilan birga yangi hududlarni ham egallab, Chigʻatoy ulusi

tarkibiga kiritgan. Xususan, u Xuroson chegarasini qo‘riqlab, hatto G‘aznagacha bo‘lgan barcha hududlarni ulus tarkibiga qo‘shib oladi va Hindistonga qarshi harbiy yurishlar uyushtiradi.

Duvaxon davrida Chig‘atoy ulusining tashqi siyosati asosan Qayduxon bilan ittifoqchilikda mintaqada o‘z nufuzini oshirish va sarhadlarini kengaytirish, Yuan imperiyasi bilan ittifoq manfaatlari uchun kurashlarda, Elxoniylardan Abaqaxon davrida Movarounnahrqa qilingan bosqin uchun javob qaytarish va Oltin O‘rdadan 1269-yilgi Talas qurultoyi qarorlariga binoan berilgan Movarounnahrda ulushlarini qaytarib olish kabi masalalar yuzasidan faol kechadi. Aslida, Duvaxongacha Chig‘atoy hukmdorlari orasida Olg‘uxon va Baroqxongina faoliyatlari davomida faol tashqi siyosat olib borgan xonlar edi. Duvaxon Qayduxonning tasdiqlovi bilan hokimiyatga kelgan va rasman unga bo‘ysunsa-da, amalda u faoliyatining dastlabki bosqichlaridanoq mustaqil siyosat yuritishga harakat qiladi. Shuningdek, Qayduxon Nikbayxon va Buka Temurxonga qilgan munosabatini Duvaxonga nisbatan qo‘llay olmaydi. Negaki, Duvaxon kuchli lashkarboshi bo‘lish bilan birga mohir siyosatchi ham edi. Shuning uchun ham Qayduxon Yuan imperiyasiga qarshi qaratilgan yurishlarida Duvaxonni o‘ziga bo‘ysunuvchi xon sifatida emas, mustaqil ittifoqchi sifatida ko‘rganini tarixiy manbalar tasdiqlaydi. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, bu davr tarixi aks etgan manbalardagi ma‘lumotlarda Duvaxon nomi doimo Qayduxon nomi bilan birga tilga olinadi. Ularning tashqi siyosatda amalga oshirgan faoliyatini quyida tahlil qilamiz.

Duvaxonning xonlikka tayinlanishi O‘qtoy va Chig‘atoy xonadonlari o‘rtasidagi yigirma yildan ortiq hamkorlik davri bo‘ldi. Bu davrda Duvaxon Qayduxonning o‘ng qo‘li bo‘lib, uning harbiy yurishlarida asosiy ittifoqchisiga aylandi. Shuningdek, bu davrda Movarounnahrqa barqarorlik qaytadi.

Qayduxon 1270-yillarning o‘rtalaridayoq butun O‘rta Osiyoda o‘z mavqeini mustahkamlab olgan edi. Buni 1276-yilda Xubilayga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan shahzodalarning Qayduxondan yordam so‘rab, murojaat qilganidan ham ko‘rish mumkin. Qayduxonning O‘rta Osiyo hududida barpo etgan davlati va uning xonlik tojini kiyishi qachon sodir bo‘lgani manbalar va tadqiqotlarda turlicha ifodalanadi. Ularda bu voqeaning asosan 1269-yilgi Talas qurultoyida, 1270-yil va 1271-yil sodir bo‘lgani haqida fikrlar keltirilgan. Bizningcha, Talas qurultoyidan keyin Qayduxonni mintaqada mustahkamlanib olishi va o‘zi barpo qilgan davlatning xoni deb e‘lon qilishi uchun bir necha yil kerak bo‘lgan. Shunga ko‘ra, Qayduxon davlati 1271-yilda barpo etilgan deyish mumkin. Manbalarda bu davlatning qat‘iy chegaralari aniq belgilanmagan. Mavjud ma‘lumotlarga ko‘ra, uning davlati sarhadlari Amudaryogacha va undan g‘arbga qadar yetib borgan. 1290-yillardan Qayduxon va Duvaxon ittifoqi g‘arbiy hududlarni ham nazorat qila boshlagan.

Sharqiy chegara Mo'g'uliston, Oltoy tog'lari bo'ylab joylashgan. Qayduxon va Duvaxon shu yerdan sharqqa hujumlarni amalga oshirgan. Bir qancha musulmon manbalarining da'volaridan farqli o'laroq, Qayduxon va Duvaxon qo'shini Yuan imperiyasi poytaxti Daduga hech qachon yetib bormagani xitoy manbalarida keltiriladi [3. B. 48-51.]. Ittifoqchilarning qo'shinlari bostirib kirgan eng sharqiy hudud sobiq poytaxt Qoraqurum bo'lgan.

1280-yillarning oxiridan janubiy chegara Tarim havzasidagi Qoshg'ar va Xo'tan hududlari orqali o'tib, janubi-sharqiy chegarasi keyinchalik Beshbaliq va Qora Qo'choga qadar cho'ziladi. 1290-yillarda Duvaxon janubiy chegarani G'azna va Hindiston yo'nalishida kengaytiradi. Shimoliy chegara Irtish daryosining baland irmoqlari yaqinida va Balxash ko'li bo'yida, Talas va Sayram shaharlaridan biroz shimolda, Oq O'rda chegarasiga qo'shilganga o'xshaydi. Jamol Qarshiy Qayduxon davlatining bir qismi sifatida tilga olgan eng shimoliy shahar Movarounnahrning shimolidagi Jand shahri hisoblanadi [19. B. 156-157.].

Chig'atoy ulusi hududining aksariyat qismi Xubilay qoon Olg'uxonga ajratgan hududlar Turkiston va Movarounnahr shuningdek, unga tutash o'lkalariga to'g'ri keladi. Hududning O'qtoy va Chig'atoy uluslari hududlari o'rtasida bo'linishi haqida manbalarda hech qanday aniq dalil kuzatilmaydi, ularning barchasi rasman Qayduxonga bo'ysungan. Qayduxon hokimiyatni egallash va Chig'atoy ulusini o'z ta'siriga olish jarayonida mo'g'ul imperiyasida yuzaga kelgan siyosiy vaziyatdan unumli foydalangan. U dastlab Berkaxon va Olg'uxon, keyinroq Baroqxon va Abaqaxon o'rtasidagi raqobatlardan ustalik bilan foydalandi. Shuningdek, mo'g'ul imperiyasi poytaxtining Qoraqorundan Shangduga ko'chirilgani va mo'g'ul uluslari ichidagi turli vorislik kurashlari ham uning mintaqada ustida nazoratni qo'lga olishiga yordam bergan edi.

1284-yilda Xubilay qoon Qayduxon va Duvaxon ittifoqchiligini jazolash uchun shahzoda Yaqudu (Yahudu) boshchiligida qo'shin yuboradi. Jazo qo'shini Qayduxonning ayg'oqchilarini tutib, ulardan ittifoqchilarning harbiy kuch-qudrati, joylashgan o'rni va boshqalar haqida ma'lumotlar oladi va ittifoqchilarni mag'lub etadi. Biroq, bu mag'lubiyat ularning vaqtinchalik muvaffaqiyatsizligi bo'lib, 1285 yildan boshlab Qayduxon va Duvaxon o'z faoliyatini kengaytira boshlaydi. Jumladan, 1285 yilda Duvaxon Uyg'ur o'lkasidagi Xubilay qoon harbiy qismini boshqargan shahzodalar, Chig'atoy shahzodasi Ajiki va Xubilay qoonning o'g'li Ayachi (Auluchi) ustidan g'alaba qozonadi [3. B. 45-47.]. Bu haqda Rashiddinning yozishicha, Duvaxon qo'shinlari Olg'uxonning o'g'illari Ajiki va Chubayni jangda mag'lub etgan. Bu paytda Olg'uxonning o'g'illari va boshqa Chig'atoy shahzodalari Qayduxon bilan o'zaro kurashlardan so'ng Xubilay qoon tomoniga o'tib, Yuan qo'shini safida xizmat qilayotgan edi. Keyinroq, Duvaxon va Baroqxonning o'g'li Buzma (Busiba) bilan birga Qora Qo'choni olti oy qamal

qiladi. Chorasiz qolgan Uygʻur Iduqut qizini shahar devoridan pastga tushirib, Duvaxonga berganidan keyingina qamal tugatiladi [14. B. 536-537; 15. B. 301-302.].

1286 yilda Duvaxon va Qayduxon Beshbaliqqa qarshi katta hujum uyushtirib, Yuan qoʻshinlarini magʻlubiyatga uchratadilar va qoʻmondon Qi Gongzhini asir oladilar [1. B. 255; 9. B. 72; 16. B. 112.]. Shu tariqa Duvaxon va Qayduxon mintaqa ustidan nazoratni mustahkamlaydilar.

1280-yillardagi Qayduxon va Duvaxonning harbiy faoliyatiga chek qoʻyish maqsadida Xubilay qoon tomonidan iqtisodiy boʻgʻish siyosati amalga oshiriladi. Ammo, bu siyosat natija bermay, qoon ittifoqchilarning Uygʻur oʻlkasi va Tarim havzasining daromadlarini oʻzlashtirishiga toʻsqinlik qila olmaydi. Shuningdek, bu hududni mustahkamlash va rivojlantirish uchun oʻzi katta sarmoya kiritishga majbur boʻladi.

Manbalarda 1288 yildan boshlab Yuan qoʻshinlarining Oʻrta Osiyodan chekinishi haqida bir qancha maʼlumotlar bor. Xitoy manbasi “Yuan shi”da 1288 yilning qishida Xoʻtan va Qoshgʻardagi mustamlakalardan 1050 nafar hunarmand mamlakatning ichki hududlariga, Gansu va Shensiga qaytganligi haqida xabar beriladi [9. B. 73.]. Keyingi bir necha yil ichida “Yuan shi”da Xoʻtan, Qoshgʻar va Beshbaliq haqida juda kam eslatiladi. Bu holat hududni qoon qoʻshinlari tomonidan tashlab ketilganligini koʻrsatadi. Rashididdin yozishicha, bu paytda Qayduxon va qoonlik oʻrtasidagi chegara Qora Qoʻchodan oʻtgan [14. B. 502; 15. B. 286.]. Bu esa Qayduxon ittifoqchisi Duvaxon bilan birga butun Markaziy Osiyoni egallab olayotganini koʻrsatadi.

“Jome at-tavorix”da keltirilishicha, 1294 yil Xubilay qoon vafotidan keyin qoonlikka koʻtarilgan nabirasi Oʻljaytu Temur qoon (1294-1307) davrida ham Qayduxon va Duvaxon ittifoqi bilan oʻzaro keskin munosabatlar saqlanib qolgan. Yangi qoon tashqi siyosatdagi asosiy eʼtiborini Qayduxon va Duvaxon harbiy ittifoqiga qaratib, ularga qarshi bir necha bor qoʻshin tortadi.

Rashididdin bu davrda chegaradagi vaziyat haqida quyidagicha tavsif beradi: “Qayduxon va Duvaxon chegaralari bilan qoon chegaralari oʻrtasida sahro boʻylab qirq kunlik yoʻl bor. Har ikki tomonning qoʻshini va aygʻoqchilari chegarada joylashib, oʻz hududlarini himoya qiladi va qoʻriqlaydi. Qoonning oʻsha yoʻnalishdagi chegarasi bir oylik yoʻl davomida sharqqa qarab choʻzilgan va aholi istiqomat qiladigan joylarda qoʻshinlar va aygʻoqchilar boʻlgan” [15. B. 286-288]. Yuan hududlarini Qayduxon va Duvaxon tomonidan asta-sekin qoʻshib olinishi Oʻljoytu Temur qoon hayotligida ham davom etdi va 1304-yilga kelib Qora Qoʻcho Duvaxon mulkining ajralmas qismiga aylandi.

1297-yilda Qayduxon va Duvaxon qoʻshinlari Yuan imperiyasining Yomuqur va Dorduka boshchiligidagi chegara qoʻshinlari bilan boʻlgan janglarda bir necha

bor chekinishga majbur bo'ladilar. Janglar Yenisey va Irtish oralig'idagi Barin hududida, qoon va Oq O'rda hududlari chegarasidan janubda sodir bo'ladi. Oq O'rda xoni Bayon chegaralaridagi janglar tufayli O'ljaytu Temur qoonga Qayduxon va Duvaxonga qarshi Oq O'rda, Yuan, Elxonlik va Badaxshon hukmdorlaridan iborat mo'g'ul ittifoqini tuzishni taklif qiladi. Rashididdinning yozishicha, 1298/1299 yilda O'ljoytu Temur qoon onasining maslahati bilan Bayon taklifini rad etib, olis O'rta Osiyoga katta kuch ajratgandan ko'ra, Xitoyda o'z mavqeini mustahkamlashni ma'qul ko'radi [14. B. 611-612; 15. B. 329.].

Duvaxonning navbatdagi hujumi paytida asir olingan O'ljoytu Temur qoonning qaynisi Korguzning o'limi Yuan imperiyasi uchun katta zarba bo'ldi. Qoon bunga o'xshash voqealar takrorlanmasligi uchun keskin choralar ko'rishni buyuradi. 1299-yilda chegarani himoya qilishda beparvolik qilgan Kokochuning o'rniga Qayshanni mas'ul qilib qo'yadi. Oradan ko'p o'tmay O'ljoytu Temur qoon Qayduxon va Duvaxonga qarshi keng ko'lamli hujumni rejalashtiradi. U shahzodalarga barcha kuchlarini birlashtirib, Qayduxon va Duvaxonga qarshi kurash uchun katta qo'shin yig'ishni buyuradi [3. B. 51-52.]. Biroq, Rashididdin yozganidek, Qayduxon va Duvaxonga qarshi so'nggi hujum uluslar ittifoqi bilan birga amalga oshirilishi haqidagi Yuan bayonoti Xitoy yoki boshqa musulmon manbalarida tasdiqlanmagan. Shunga ko'ra aytish mumkinki, bunda ittifoq qo'shini emas, faqat Yuan kuchlari Qayduxon va Duvaxon ittifoqiga qarshi kurashgan. "Yuan shi", Rashididdin, Vassaf, Mirxond jang tashabbusi qoon tomonidan qo'yilganligini aniq tasvirlaydi.

1300 yilda Qayduxon va Duvaxonga qarshi Yuan hujumi boshlanadi. Qayduxon chekinishga majbur bo'lib, Duvaxonga qo'shimcha kuch olib kelishi uchun odam yuboradi. Duvaxon esa lashkarlari charchagani va yaralangani, chorvasi zaif bo'lgani uchun borishdan bosh tortadi. Duvaxon Chingizxon avlodlari bir-birini o'ldirayotgani uchun urushni to'xtatib, sulh tuzgan ma'qul, deb ham ta'kidlaydi [3. B. 52-53.]. Bunga javoban Qayduxon Duvaxonga darhol yetib kelishni buyuradi. Uning o'zi qoon qo'shinlariga qarshi yo'lga chiqadi. Vassafning yozishicha, Qayduxon hijriy 700 yil boshlarida (milodiy 1300-yil oxirlarida) qoon qo'shinini qaytarish uchun yo'lga chiqadi [2. B. 265.]. Ikki o'rtadagi hal qiluvchi jang 1301-yil kuzida bo'lib o'tadi. Qayduxon Oltoyning janubida, Mo'g'ulistonning janubi-g'arbiy qismida joylashgan Tiejiangu tog'ida qarorgoh quradi. Yuan qo'shinlariga nisbatan o'zining son jihatdan kamligini anglagan Qayduxon Duvaxondan qo'shimcha kuch kelishini kutadi. Mirxondning yozishicha, Yuan qo'shini Qayduxon qo'shiniga nisbatan 100:1 nisbatda bo'lgan [11. B. 216.]. Mirxond tomonidan berilgan miqdor bo'rttirilgan bo'lsa ham, jangga barcha Yuan qo'shining safarbar qilinganini tushunish mumkin.

Manbalarda Qayduxon qo'shini haqida Vassafning unga qirq bir shahzoda hamroh bo'lganini tavsiflovchi ma'lumotidan boshqa qaydlar uchramaydi. Yuan qo'shinlari Qayduxon qo'shimcha kuch kutayotganini bilib, 1301 yil 3 sentyabrda unga hujum qiladi. Manbalarda ushbu jangdayoq Yuan qo'shinlari g'alabaga erishgani aytiladi. Mirxondning yozishicha, uch kunlik jangda Qayduxon yaralanadi va harbiy hiyla ishlatibgina omon qoladi [11. B. 216.].

Ikki kundan keyin Duvaxon yetib kelgach, Qayduxon Qora Qadada qoon qo'shiniga qarshi jang boshlaydi. Mirxond jang Irtish qirg'og'ida bo'lganini [11. B. 216.], yozadi. Bu safar qoon qo'shini mag'lub bo'ladi. Ammo, Qayshan va sarkarda Yochikar (Yuechichaer) dushman tomonga bostirib kirib, Qayduxonning harbiy ta'minotini bir qismini qo'lga kiritadi. Asir olingan shahzodalarni qutqargan sarkardalar old va orqa tomondan hujum qilib, vaziyatni saqlab qoladi. Yana bir urush jabhasi Tiejianguning g'arbiy qismida joylashgan Vuertuda davom etadi. Bu yerdagi janglarda Duvaxon yaralanib, mag'lub bo'ladi [11. B. 216; 15. B. 188, 329.]. Yakuniy jang ertasi kuni bo'lib, Vassaf va Mirxond bu jangda Qayduxon va Duvaxon g'alaba qozonganini aniq ko'rsatadi. Mirxondning yozishicha, Yuan qo'shini Qoraqurunga qochib, ittifoqchilar qo'shini ularni ta'qib qila olmasligi uchun orqalaridagi yaylovlarni yoqib yuborishadi. Rashididdin esa Qayduxon jangda mag'lub bo'lganini ta'kidlaydi [14. B. 9; 15. B. 24; 20. B. 326.]. "Yuan shi"da ham bu fikr quvvatlanib, O'ljoytu Temur qoon jangda qatnashgan shahzodalarga sovg'alar tarqatgani aytiladi [5. B. 516; 6. B. 329.]. Yuqoridagi noaniqlikning sababi shundaki, Qayduxon jangdan ko'p o'tmay vafot etadi. Bu esa qoonlikni o'ttiz yildan buyon bezovta qilib kelayotgan havfning tugallanishi edi. Uning o'limidan bir-ikki yil o'tgach, O'rta Osiyo hukmdorlari va Yuan sulolasi o'rtasidagi uzoq davom etgan qarama-qarshilikka barham berish maqsadida Duvaxon qoon bilan sulh imzolaydi.

Qayduxonning Chig'atoy ulusi va butun O'rta Osiyodagi ta'siri uning avlodlari tomonidan to'la saqlab qolinmadi. Qoshoniyning aytishicha, u o'limidan bir oz avval kenja o'g'li O'rusni o'zining vorisi qilib tayinlagan [13. B. 32.]. Vassaf Qayduxon o'limi arafasida o'g'li O'rus bilan bo'lgan suhbatda Chig'atoy xoni Duvaxonning maslahatiga quloq solishni buyurganini [18. B. 450-451; 2. B. 266.] yozadi. Muarrix Duvaxonni Qayduxon oilasida ko'p iltifotlarga ega bo'lgan eng tajribali va jasur shahzoda deb ta'riflaydi. Haqiqatda, Qayduxon vorisining taxtga o'tqazishda Duvaxon katta rol o'ynaydi.

Jamol Qarshiyning ma'lumotlariga ko'ra, Duvaxon O'rusni emas, Qayduning to'ng'ich o'g'li Choparni xonlikka ko'taradi [7. B. 138.]. Vassaf bunga sabab 1277-yilda Duvaxonni Chig'atoy ulusining xoni etib tayinlashni Chopar yosh bo'lishiga qaramay, otasi Qayduxonga maslahat bergani bilan izohlaydi. Qoshoniy Duvaxon Choparni "zaif va ahmoq" bo'lgani uchun ulusga boshliq qilib tayinlaydi

va u orqali Qaydu davlatini nazorat qilish osonroq deb o'ylaydi [13. B. 32-33.], deydi. Bu fikrni Rashiddin Choparni "o'ta ozg'in va yomon odam" deb ta'riflashi, hamda Qayduxonning boshqa o'g'illaridan farqli o'laroq, uning hayoti davomida Chopar haqida hech narsa eshitilmagani ham tasdiqlaydi. Duvaxonning Chopar taxtga o'tirganidan keyin unga nisbatan nafrat bilan munosabatda bo'lgani va Choparning o'zini tutishi bunga yana bir dalildir.

Duvaxon Qayduxonning xohishiga qarshi Choparni taxtga o'tqazib, uning davlatida bo'linish yaratishga muvaffaq bo'ladi. Rashiddinning yozishicha, bir necha shahzodalar Chopar taxtini egallash uchun kurash olib borgan. Jumladan, Qayduning o'g'li O'rus, qizi Qutulun va Guyugning o'g'li Xoquning o'g'li (nabirasi) Tugma ham taxtga da'vogarlardan edi.

Jamol Qarshiy XIV asr boshlarida Duvaxon va Chopar hukmronligini tasvirlar ekan, Chopar hokimiyatining "asosiy tayanchi" va "mehribon oqsoqol"i Duvaxonga qarzdor bo'lganligini aniq ko'rsatadi [19. B. 138.]. Voqealar rivojidan esa, 1304/1305-yil oxirida Qayduning o'g'li O'rus va boshqa o'g'illar, shuningdek, Tugma ham Chopar boshqaruvini qabul qilganliklari aniq. Bunga sabab, ular Chopar taxtga o'tirganidan ko'p o'tmay, Yuan hukumati bilan tinchlik o'rnatishga harakat qilgan Duvaxonga qarshi kurashishdan umumiy manfaatdor edilar.

Xitoy va forsiy manbalarida tinchlik tashabbusi Duvaxondan chiqqani yakdillik bilan tasdiqlanadi [18. B. 450-451; 19. B. 138; 13. B. 32-33.]. Qoshoniyning fikricha, Duvaxon chegara qo'mondonlaridan biri Ananda bilan bog'lanib qoon bilan tinchlik o'rnatish istagini ma'lum qiladi. Xitoy manbalarida Duvaxonga nikoh orqali aloqador bo'lgan Yochikar bilan aloqa o'rnatgani aytiladi [9. B. 33-34.]. Bu sarkarda kim bo'lishidan qat'i nazar, taklifga tezda rozi bo'lib, bu haqda O'ljoytu Temur qoonga xabar beradi.

Qoshoniyning ta'kidlashicha, dastlab Chopar Duvaxonning qoonga murojaatidan xabari bo'lmagan. Duvaxon esa bu haqda O'ljoytu Temur qoondan Turkistonni boshqarish huquqini olganidan keyingina unga xabar qilgan. Shundan so'ng, Duvaxon "do'stlik va adolat yo'lida" Chopardan Qayduxon qo'shib olgan Movarounnahr va Xuroson hududlarini tashlab chiqishni talab qiladi va unga O'qtoyxon mulki bo'lgan Qoraqurumni zabt etishini taklif etadi [13. B. 33-34.]. Vassafning ta'kidlashicha, Chopar taxtga o'tirgandan so'ng, Duvaxon unga sulh tuzish niyatida ekanligini bildirganda, Chopar Duvaxonning xohishidan chetga chiqqanligini aytgan [18. B. 453.].

"Yuan shi"da 1303 yil kuzida Chopar va Ariq Bukaning o'gli Malik Temur urushni to'xtatish uchun qoonga elchi yuborgani keltiriladi. 1304 yil oxirida Chopar va Duvaxon yana bir elchi yuborib, qoonga taslim bo'lishlarini bildiradilar. "Yuan shi"da Duvaxon, Chopar va Malik Temur tomonidan 1305-yilda xatolik bilan o'tkazilgan kengash tasvirlangan va unda uch kishi sulh tuzishga qaror qilgan

[3. B. 69-71.]. Bularning barchasi Chopar tinchlikka tayyorgarlik ko'rishda nisbatan erta bosqichda qatnashganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyodagi mo'g'ul xonzodalari taslim bo'lgach, mo'g'ul davlatlari o'rtasida jahon tinchlik shartnomasi imzolangan [13. B. 31.]. Qoshoniyni yozishicha, 1304-yil 19-sentabrda Elxon O'ljaytuxon saroyiga tinchlik bitimi imzolanganini tasdiqlagan ayg'oqchilar yetib kelishgan. Vassaf ham imzolangan tinchlik kelishuvining mo'g'ullar o'rtasidagi umumjahon miqyosini tavsiflaydi [2. B. 277; 18. B. 475-477.]. "Yuan shi"da esa mo'g'ul uluslari o'rtasidagi umumjahon tinchlik shartnomasi haqida hech qanday eslatma uchramaydi.

Mo'g'ullarning tinchlik shartnomasi imzolangandan bir fursat o'tib, O'rta Osiyoda O'qtoylar va Chig'atoylar xonadoni o'rtasida qator janglar boshlanib ketadi. Bunga, Duvaxonning O'qtoylar xonadonidan Movarounnahrni tark etishini so'raganiga qarshi tomonning rozi bo'lmagani sabab bo'ladi.

Duvaxon O'rta Osiyo va Xitoy o'rtasidagi kuchlar tartibini o'zgartirishga tayyor edi. Aslida, Duvaxon Qayduxon tirikligidayoq ko'p o'rinlarda uning qoon bilan o'zaro kurashlariga hayrixoh bo'lmagan. Shuning uchun ham so'nggi janglar oldidan Qayduxonning urushga chorloviga chorvasi oriqligini sabab qilib ko'rsatib, qo'shin olib borishdan bosh tortadi. Ammo, Qayduxonning qattiq talabi oqibatida 1301-yilda qo'shimcha kuch bilan jangga kelib qo'shiladi.

Forsiy va xitoy manbalarida Duvaxonning qoonga murojaat qilishiga hal qiluvchi sabab Chingizxon oilasida birlik zarurati deb tushuntiriladi. Duvaxon Mo'g'ul imperiyasining chegaralarini kengaytirishni davom ettirish istagini quvvatlaydi. Negaki, bu davrda mo'g'ul imperiyasi hududining kengayishi ichki urushlar tufayli to'xtab qolgan edi. U Chig'atoylar va O'qtoylar ittifoqi Hindistonga bostirib kirishini taklif qiladi. Chunki, Duvaxonning Hindistonga avvalgi bostirib kirishi muvaffaqiyatsiz yakunlangan edi. Duvaxon tomonidan tinchlik uchun ilgari surilgan yana bir sabab, imperiya chegaralarida karvon savdosini jonlantirish zarurati bo'lgan. Vassafning yozishicha, Elxon O'ljaytuxonga tinchlik bitimi haqida xabar bergan ayg'oqchilar tavsifida ham bitimining shu jihati ta'kidlanadi [2. B. 277; 18. B. 475-477.]. Yana bir katta va asosiy sabab, Duvaxon o'z qo'shinini va umuman Chig'atoy ulusi aholisini rasman va amalda Qaydu davlati ta'siridan ozod qilishni istar edi. Shuningdek, XIV asrning boshlarida Duvaxon o'ziga qarshi barcha mo'g'ul uluslarining ittifoqi xavfiga duch kelgan edi. Qayduxon hayotligida bunday ittifoqdan ular qo'rqishar edi, albatta. Qayduxon vafotidan keyin va 1301 yilgi jangda ularga yetkazilgan zararlardan so'ng O'rta Osiyo xonzodalari bunday ittifoqqa dosh berishi qiyin edi. Duvaxon mo'g'ullar imperiyasining boshqa bo'limlari (Elxoniylar, Oltin O'rda, Oq O'rda va Yuan) o'rtasidagi nizolarni ham hal qiladigan imperiya bo'ylab tinchlik o'rnatish zaruratini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Qayduning o'limi va

Duvaxonning O'rta Osiyoda "Aqo" (Akalik, Og'alik) lavozimida bo'lishi Duvaxonga O'qtoy xonadoni nazoratidan qutulish uchun imkoniyat yaratadi. Uning obro'-e'tiboriga qaramay, voqealar rivoji shuni ko'rsatadiki, Duvaxon Qayduxon qo'shinini yengish uchun Yuan qo'shinlarining yordamiga muhtoj edi.

Duvaxon O'rta Osiyoda o'z mustaqil hukmronligini tiklash uchun Yuan imperiyasi orqali qonuniylikni qo'lga kiritishi mumkin deb hisoblaydi. Chunki, Qayduxon davlati hududining katta qismi Chingizxon tomonidan (Uyg'ur o'lkasi chegarasidan Amudaryogacha) yoki Xubilay qoon (1263 yilda Olg'uga va'da qilinganidek, Oltoydan Amudaryogacha) tomonidan Chig'atoy ulusi uchun ajratilgan hududda tashkil topgan edi. Shu sababli, Duvaxonning tinchlik taklifiga 1224 yil Chingizxon o'g'illariga taqsimlagan mulk huquqlari ta'kidlangan va taklif qilingan tinchlik "har kim o'zining bor narsadan mamnun bo'ladigan vaziyat" deb ta'riflangan. Shunga ko'ra, har bir xonzoda Chingizxon davrida o'ziga ajratilgan hududlarni o'zida saqlab qolishi kerak edi.

Duvaxonning Yuanga taslim bo'lishi bir xo'jayinni boshqasiga almashtirgandek tuyuladi. Ammo, XIV asr boshlarida O'rta Osiyo va imperiyaning boshqa hududlarida qoonning mavqei Xubilay qoon hokimiyat tepasiga ko'tarilgan vaqtdagi mavqeidan keskin farq qilgan. Bu borada Duvaxon to'g'ri qarorga kelgan edi. Negaki, qoonning nominal ustunligini tan olish unga o'z davlatini mustaqilligini saqlab qolishga imkon berardi.

Duvaxonning tinchlik shartnomasi birdamlik va mo'g'ul urf-odatlariga ishoralar bilan to'la bo'lsa-da, unda Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi ko'chmanchi qo'shnilar bilan munosabatlarni ham aniqlash mumkin. Yuan hukmdorining nominal ustunligini tan olish – qoonlik siylovlaridan bahramand bo'lish, Xitoy savdosidan erkin foydalanish va zarurat bo'lganda harbiy yordam olish afzalliklarini berar edi. Duvaxon taslim bo'lganidan keyingi yillarda uning elchilari tomonidan olingan sovg'alar ham buni isbotlaydi.

Shunday qilib, O'ljaytu Temur qoon Duvaxonning sulh taklifini qabul qiladi. Aslida, Chig'atoy ulusi uchun qoonning qonuniyligi hech qanday xavf tug'dirmas edi. Qoon Duvaxonning Movarounnahr va Turkistonga bo'lgan huquqini e'tirof etadi. Qoon Mo'g'uliston ustidan Yuan hukmronligini tan olib, shimoli-g'arbdagi chegarada tinchlikni ta'minlashga umid qilgan edi. Shuning uchun Duvaxonning boshqa hududlarga emas, Movarounnahr va Turkistonga bo'lgan huquqini tasdiqlaydi.

Tinchlik shartnomasi O'qtoylarning Yuan bilan munosabatlarini o'zgartirib yuboradi va ular nazoratidagi hududlarining katta qismini Chig'atoylarga bo'ysundiriladi. Shuning uchun ham Chopar taklif qilingan kelishuvga deyarli ishtiyoq ko'rsatmaydi. Qoshoniya ko'ra, O'rta Osiyodagi keskinlik Chopar Yuan bilan tinchlik kelishuvini nishonlash uchun Duvaxon boshchiligidagi o'tkazish

rejalashtirilgan qurultoyga borishdan bosh tortganidan keyin boshlangan. Chopar taklif qilingan tinchlikdan ko'ra Duvaxon homiyligida qurultoy o'tkazilishiga ko'proq qarshi chiqadi va Duvaxondan ko'ra o'zi qurultoy o'tkazishni taklif qiladi. Oxir-oqibat qurultoy umuman o'tkazilmay qoladi.

Ikki o'rtadagi yuqoridagi kabi keskinliklardan keyin, 1305/1306-yilda Chig'atoylar qo'shini bilan Chopar qo'shinlari o'rtasida janglar boshlanadi. Chig'atoylarning O'ljaytu Temur qoon bilan kelishuviga binoan ularga tegishli hududlardan O'qtoylarni siqib chiqarishga urinishlar boshlanadi. Janglar bir vaqtning o'zida bir nechta jabhada olib borilgan. Xususan, Oksus (Turkiston viloyatining O'tror tumanida, Mayakum qishlog'idan 9 km shimolda joylashgan qadimiy shahar) viloyatida Qayduxonning o'g'li Sarbon Xurosonning bir qismini boshqarish uchun tayinlangan Duvaxon o'g'li Qutlug' Qocha va boshqa shahzodalar bilan jang qilgan. Sarbon Qutlug' Qocha qo'shinining bir qismi tomonidan qo'llab-quvvatlangani uchun ma'lum darajada raqiblarini mag'lub etishga muvaffaq bo'ladi. Keyinchalik, Sarbon ob-havo noqulayligi tufayli mag'lubiyatga uchraydi.

1306/1307-yilda O'qtoy shahzodalarining aksariyati sarkardalar va qoraunas tumanlari bilan birga Elxon O'ljaytuxonga taslim bo'ladi. Ayrim O'qtoy shahzodalari Samarqand va Buxoroni talon-taroj qilish maqsadida urush boshlanganidan bir muddat keyin Duvaxon tomoniga o'tishga qaror qiladilar. Jo'chi Qasar xonadonidan bo'lgan Qayduxon tarafdori Bobo bu rejaga qarshi chiqadi. U bilan Duvaxonni qo'llab-quvvatlagan qo'mondon Jangqi va Chig'atoy Yasavur o'rtasida jang boshlandi. Yasavur Samarqand va Xo'jand o'rtasida jang qilib, Bobo ustidan g'alaba qozonadi. Biroq, Bobo Talasda joylashgan Qayduxonning yana bir o'g'li Shohdan qo'shimcha kuch olib, Yasavurni mag'lubiyatga uchratadi [13. B. 35-36; 18. B. 515-516.]. Mazkur vaziyatda Duvaxon Chopar bilan sulh tuzishga qaror qiladi. U yuzaga kelgan urushlarni yosh qo'mondonlarning yoshlik xatolari bilan bog'laydi va jinoyatchilarni jazolash uchun tajribali qo'mondonlarni tayinlashni taklif qiladi. Chopar bu taklifga rozi bo'lgach, shahzodalar bir oydan keyin Shoshda yig'ilib, jazolash tadbiri o'tkazishga qaror qilinadi.

Tinchlikka ishongan Shoh qo'shinining katta qismini qaytarib, Boboni ming kishi bilan Shoshda qoldiradi. Bobo ko'p o'tmay Duvaxon qo'shinining katta qismi mintaqaga yaqinlashayotganini bilgach, Shohga xabar berish uchun odam yuboradi. Ammo, Shoh Chopardan buyruq olmasdan qo'shin jo'nata olmasligini bildiradi. Natijada, Bobo mag'lub bo'lib, Yasavur va Jangqi qo'mondonligidagi Duvaxon qo'shinlari Talas yo'nalishida davom etadi. Ular Talas va qo'shni shaharlarni vayron qilib, Shohni mag'lub etadilar. Keyinchalik Chopar Duvaxonga taslim bo'lgach, Shoh Chig'atoylar qo'shinida mas'ul lavozimga ko'tariladi.

Qaydu o'g'illari bilan Chig'atoylar o'rtasidagi kurash davom etadi. Ikki tomon ham o'zini Yuan imperiyasiga yaqin qilib ko'rsatib, ikkinchisini yuq qilish uchun diplomatik va harbiy hiylalar ishlatadi. Duvaxonning O'ljoytu Temur qoonning merosxo'ri, qoonlik chegara qo'shinlari qo'mondoni Qayshanni Qayduxonning o'g'li O'rusga qarshi qo'yishi natijasida 1306 yil iyunda Qayshan Oltoyni kesib o'tib, tunda to'satdan hujum uyushtiradi. Hujum natijasida O'rusning ko'plab odamlari o'ldirilib, o'zi asir olinadi. Vassaf bu holat yuzasidan Qayshanning Duvaxon bilan kelishib, Choparning orqasidan harakat qilganiga ishora qiladi [13. B. 38.]. Shu tariqa Yuan imperiyasi Chig'atoy xonadonini faol qo'llab-quvvatlay boshlaydi.

O'rusning mag'lubiyati va Yuanning Chig'atoylarni faol qo'llab-quvvatlashi ko'p shahzodalarni Choparning Duvaxon bilan kurashida g'alaba qozonish imkoniyati yo'qligiga ishontiradi. O'rusning mag'lubiyatini eshitgan Chopar Duvaxon bilan jang qilishga kirishadi. Ammo, Choparning aksariyat tarafdorlari uni qo'llamaydi. Shu paytgacha Choparning sodiq tarafdori bo'lgan Malik Temur Duvaxonga odam jo'natib, Chopar unga qarshi qo'shin to'playotganini ma'lum qiladi va o'zi esa bir qancha O'qtoy shahzodalari bilan birga qoon tomoniga o'tib ketadi. Malik Temur qoonlikka ketishda Chopar va uning odamlarining bo'sh qarorgohlaridan o'tib, ularning chorva mollari, boyliklari va oilalarini talon-taroj qiladi [13. B. 38-40.]. Buni eshitgan Choparning yonida qolgan odamlarining bir qismi ham mol-mulkini qaytarib olish bahonasida qoon tomoniga o'tib ketishadi.

Qoshoniyni yozishicha, Duvaxon Choparning unga qarshi qo'shin yig'ayotgani haqidagi xabardan xavotirga tushib, O'ljoytu Temur qoonga murojaat qiladi. Murojaatda Chig'atoy ulusi Choparga emas, Yuanga bo'ysungani uchun Chopar ularga hujum qilayotganini iddao qiladi. Qoon yordamga Olg'uxonning nabirasi va boshqa sarkardalar boshchiligidagi o'n tuman yuboradi. Qo'shin Choparni o'rab olgach, uning uch yuz otliq bilan Duvaxonga taslim bo'lishdan boshqa chorasi qolmaydi [13. B. 39-41.].

Qoshoniy, Vassafning ma'lumotlarida keltirilishicha, Duvaxonga taslim bo'lishi bilan Chopar qo'shinining katta qismi qoon xizmatiga o'tgan va turli qismlarga bo'lingan [13. B. 40-41; 18. B. 518.]. Chopar mol-mulkining katta qismini Malik Temur va Qayshan Yuan imperiyasi tasarrufiga o'tkazadi.

1307 yil boshlarida O'ljoytu Temur qoon vafotidan keyin qoon bo'lish uchun chegaradan qaytgan Qayshan bu mol-mulkning katta qismini hokimiyatga kelishida yordam bergan sarkardalarga tovon sifatida bo'lib beradi. Chopar qo'shinining taslim bo'lishi Oltoy va Irtish o'lkalaridan ko'plab aholining Yuan nazoratiga o'tishiga ham sabab bo'ladi.

Shunday qilib, Duvaxon 1307-yilda Olmaliq yaqinidagi Kuyasda qurultoy o'tkazadi. U yerda Choparni Qaydu ulusi boshlig'i lavozimidan bo'shatib, o'rniga

Chig'atoylarga qarshi janglarda qatnashmagan Qayduxonning yagona o'g'li Yangicharni xonlikka tayinlaydi [13. B. 39-40; 18. B. 518.]. Duvaxon shu tariqa O'qtoy xonadoni tarafdorlarini bo'lib tashlaydi. Ammo, ayni paytda O'qtoy xonadoni vakillari orasida Qayduxonga sodiq shahzodalar Samarqand yaqinida ham yashayotgan bo'lib, Duvaxon vafotidan keyin uning vorislari ular bilan mintaqa barqarorligi uchun to'qnashishga majbur bo'lishadi.

Duvaxonning o'limi to'g'risidagi manbalarda turlicha ma'lumotlar kuzatiladi. Rashididdin ma'lumotlariga ko'ra, u Chopar bilan bo'lgan janglarda yaralanib, birozdan so'ng vafot etadi. Unda Duvaxonning hijriy 706 yilda (milodiy 1306 yil 2 iyuldan 1307 yil 2 iyulgacha) vafot etgani aytiladi [24. B. 122.]. Qoshoniy Duvaxon o'limiga doir ikki xil ma'lumot beradi. Manbaning bir joyida Duvaxonning o'limi haqidagi habar O'ljaytu Temur qoon saroyiga 1306 yil dekabr oyi oxiriga yetib borgani aytilsa, boshqa joyida Duvaxonning o'limi O'ljoytu Temur qoon vafotidan keyin (1307 yil boshi) sodir bo'lgani aytiladi. Temuriylar davri tarixchisi Muiniddin Natanziyning "Muntaxab ut-tavorix" asarida Duvaxonning vafoti hijriy 705 yil (milodiy 1305 yil 24 iyul - 1306 yil 12 iyul) deb ko'rsatiladi [12. B. 106.]. Ammo, mazkur sana manbalardagi Duvaxon faoliyati bilan bog'liq tarixiy voqealarga unchalik mos kelmaydi.

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo'lsak, Duvaxon faoliyati Chig'atoy ulusi tarixida muhim tarixiy bosqich bo'lib, uning say-harakatlari natijasida ulus uzoq yillik nazoratlardan so'ng mustaqillikka erishdi. Duvaxon Chig'atoy ulusi sarhadlarini davlat tashkil topgan vaqtdagi holatga qaytara oldi. Uning faol tashqi siyosati va tadbirkorligi natijasida boshqa mo'g'ul davlatlari oarsida ham Chig'atoy ulusining siyosiy nufuzi birmuncha ortdi. Shuningdek, u davlat boshqaruvi masalasida ham qator islohatlarni amalga oshirdi. Natijada, Duvaxondan keyin hokimiyatga kelgan ulus hukmdorlari Yuan yoki O'qtoylar xonadoni vakillari tomonidan emas, ulus qurultoyida ("toy, to'y" deb atalgan) xonadon vakillari tomonidan tayinlanadigan bo'ldi. Uning ko'p sonli o'g'illari birin-ketin ulus boshqaruviga tayinlanib, Chig'atoy ulusi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy jihatdan rivojlandi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Allsen T.T. The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century // CAE. – Berkeley, 1983. – P. 243-280
2. Ayati, 'Abd al-Muhammad. Tahrir-i ta'rikh-i Wassaf. Tehran, 1346/ 1967.
3. Biran M. Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia. – Richmond, Great Britain: Curzon Press, 1997. – x + 198 p.

4. Bretschneider E. Medieval Researches From Eastern Asiatic Sources, Vol. 2, London 1910.
5. D'Ohsson, Constantine M. Histoire des Mongols depuis Tchinguiz Khan jusqu'a Timour Bey. III. The Hague, 1834-35.
6. Grousset R. L'Empire des Steppes. – Paris, 1939.
7. Jamol Qarshiy. Mulhaqot al-suroh // Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Санкт-Петербург, 1900. Vol.1 (матн). – С. 128-152.
8. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate. – Cambridge, 1953. 435-438.
9. Liu Yingsheng. The Relationship between Yuan Empire and Caqadai [sic] Khanate. Yuan shi lun cong, 3. 1986. – P. 56-81.
10. Marco Polo. Dünyanın Hikaye Edilişi. çev. Işık Ergüden. – İstanbul, 2003.
11. Mirkhwand, Muhammad b. Khwandshah. Ta'rikh-i rawdat al-safo. Vol. V. Tehran, 1339/1961.
12. Natanzi, Mu'in al-Din. Muntakhab al-Tawarikh-i Mu'ini (Anonym d'Iskandar). Ed. J. Aubin. Tehran, 1957.
13. Qāshānī Abū'l-Qāsim 'Abd Allāh ibn Muḥammad. Ta'rīkh-i Uljāytū/ edited by Mahīn Hambly. – Tehran: Bangāh-i Tarjumah va Nashr-i Kitāb, 1969.
14. Rashid al-Din. Jami al-tawarikh. Vol. 2. Ed. Blochet. London-Leiden, 1911.
15. Rashid al-Din. The Successors of Genghis Khan. / Trans. J.A. Boyle. New York. 1971.
16. Rossabi M. Khubilai Khan. – Berkeley, 1988.
17. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Muqaddima. (keyingi o'rinlarda "Muqaddimayi Zafarnoma" shaklida qo'lladik.) 1-kitob. // Fors tilidan O. Bo'riyev tarjiması. – Toshkent, 2020. – B. 305.
18. Wassaf 'Abdallah b. Fadl Allah. Ta'rikh-i Wassaf (Tajziyat al-amsar wa iazfiyat al-a'shar). Rpt. Tehran, 1338/1959.
19. Джамал-ал-Карши. Ал-Мулхакат-би-с-сурах // История Казахстана в персидских источниках. Т. 1. Отв. ред. А.К. Муминов. Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, В.В. Аминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 416 с.
20. Рашид ад-Дин Фазлаллах. Джāми ат-тавāрих Т. III. / Сост. научно-критич. текста на перс. языке А.А. Али-Заде, Пер. с перс. А.К. Арендса. – Баку, 1957. – 361+727 арабский текст.
21. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи / Форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норкулов ва М. Ҳасанийлар тарж. – Т.: Чўлпон, 1994. – 352 б.
22. Улашова С. XIII-XV асрлар манбаларида Мовароуннаҳрдаги этник жараёнлар. Т.: Firdavs-shoh, 2023. 205 б.

23. Гафуров Б. Таджики. Кн. 2. – Душанбе, 1989.

24. Kafalı M. Çağatay Hanlığı. – Ankara, 2005. – 156 s.

Ulashova S. U.

PhD., associate professor

Alfraganus University

sevinch.ulashova@bk.ru

INFORMATION ABOUT THE ACTIVITIES OF DUVAKHAN AND KAIDUKHAN IN SOURCES

ABSTRACT

This article analyzes the activities of Duvakhan, the tenth khan of the Chagatai ulus, and Kaidukhan, the grandson of Ogedei, who kept the ulus under his political influence. It highlights the significance of the Chagatai and Ogedei alliance, its foreign policy priorities, and Duvakhan's relations with the rulers of the Yuan Empire, the Ilkhanate, and the Golden Horde. The sources are information from historians of the Mongolian era (Historical works by Rashid al-Din, Wassaf, Qashoni, Natanzi, Mirkhand and others).

Keywords: Duvakhan, Kaidukhan, Chagatai ulus, Ogedei, Yuan, Chapar, Maverannah, historical sources, "Yuan shi", independence.

Улашова С. У.

PhD., доцент

Университет Альфраганус

sevinch.ulashova@bk.ru

СВЕДЕНИЯ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДУВАХАНА И КАЙДУХАНА В ИСТОЧНИКАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется деятельность Дувахана - десятого хана Чагатайского улуса и Кайдухана, внука Угэдэя, державшего улус под своим политическим влиянием. Освещаются значение союза Чагатаидов и Угэдэидов, его внешнеполитические приоритеты, а также отношения Дувахана с правителями империи Юань, Ильханата и Золотой Орды. Источниками послужили сведения историков монгольской эпохи (произведения Рашид ад-Дина, Вассафа, Кашани, Натанзи, Мирхонда и других).

Ключевые слова: Дувахан, Кайдухан, Чагатайский улус, Угэдэиды, Юань, Чапар, Мавераннахр, исторические источники, «Юань ши», независимость.